

ЁҚУБЖОН АСХОҚОВ

СЎЗ
САЙЫҚИ
СЎЗНАР

ЁҚУБЖОН ЎСХОҚОВ

(Тўлдирилган ва тuzатилган
иккинчи нашири)

Тошкент
«O'ZBEKISTON»
2014

УЎК: 81'373.42
КБК 81.2-5
И 84

Масъул муҳаррирлар:
академик

Алийбек РУСТАМИЙ,

филология фанлари номзоли
Олим ОЛТИНБЕК

Тақризчилар:

филология фанлари доктори, профессор

Саидбек ХАСАНОВ,

филология фанлари доктори, профессор

Дилором САЛОҲИЙ

Исҳоқов, Ёқубжон.

И 84 Сўз санъати сўзлуғи / Ё. Исҳоқов. – Тошкент:
«O'zbekiston», 2014. – 320 б.

ISBN 978-9943-28-144-8

Ёқубжон Исҳоқовнинг ушбу китобига бадиият илмидан 160 га яқин сабоқлар ўқувчилар хукмига хавола этилган. Китобдан ўрин олган мумтоз шеър жанрлари ва бадиий санъатлар тизими ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, муаллиф улардан қандай фойдаланиш кераклиги тўғрисида ўз фикрларини баён этади.

УЎК: 81'373.42
КБК 81.2-5

ISBN 978-9943-28-144-8

© Ёқубжон Исҳоқов.

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2014.

СЎЗ САНЪАТИ БИЛИМДОНИ

Бадиийлик сўз санъатининг асосий мезонидир. Ҳақиқий олим бадиий асарга ҳамиша шу мезондан ёндашади. Ёқубжон Исҳоқов мумтоз адабиёт намуналарига сўз санъатининг ана шу бош мезонидан туриб қарайди. Шунинг учун унинг тадқиқотлари доимо кадрланади, уларга ҳамиша мўътабар манба сифатида мурожаат қилинади.

Ёқубжон Исҳоқов 1934 йилнинг 10 сентябрида Шаҳрихонда туғилган. 1956 йилда Фарғона давлат педагогика институти ўзбек тили ва адабиёти факультетини имтиёзли диплом билан тугатган. 1956–1959 йилларда Шаҳрихондаги 1-сонли ўрта мактабда ўзбек тили ва адабиёти муаллими, Фарғона давлат педагогика институтига ўзбек адабиёти тарихи ўқитувчиси бўлиб ишлаган.

Ё. Исҳоқов 1960 йилдан ЎзФА Тил ва адабиёт институтида кичик илмий ходим сифатида иш бошлади. 1961–1963 йиллари шу институт аспирантурасида таҳсил олди. 1963 йилнинг 8 апрелида (муддатидан бир йил олдин) профессор Ҳамид Сулаймон раҳбарлигида «Алишер Навойнинг илк лирикаси» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлади. 1963–2001 йилларда институтнинг ўзбек адабиёти тарихи бўлимида кичик илмий ходим, қатта илмий ходим ва етакчи илмий ходим лавозимларида ишлаб келди. Олимнинг илмий-ижодий фаолияти жуда серқирра бўлиб, улардан баъзилари хусусида изоҳ берсак...

Ё. Исҳоқов – матншунос. Ё. Исҳоқов 1963–1966 йиллар мобайнида Санкт-Петербург, Душанбе, Ашхобод, Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Андижон шаҳарларидаги қўлёзма фондларида сақланаётган ўзбек адабиётига оид беш юздан ортиқ қўлёзма ёдгорликни аниқлаб, тавсифлади. Жумладан, у ўзбек адабиёти тарихидаги қуйидаги муаммоларга аниқлик киритди:

— Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийга нисбат берилган кўллаб шеърларнинг ҳақиқий муаллифларини, шунингдек, «Жомий» ва «Навоий» тахаллуси билан ижод этган ўнлаб ижодкорни аниқлади;

— Хоразмий «Мухаббатнома»сининг асл нусхасига (ўн биринчи нома ортиқча эканлигини кўрсатиб) аниқлик киритди;

— Пахлавон Махмудга нисбат берилган юзлаб рубоийни ўрганиб, уларнинг асл нусхаларини ва умумий ҳажминини белгилади.

— 1965 йилда Девона (Дукчи эшон) девонининг ягона нусхасини топиб, илмий тавсифини амалга оширди;

— Хуросон ва Мовароуннаҳрда баёз ва мажмуаларнинг пайдо бўлиши ва баёзчилик мактаблари тарихини биринчи бўлиб монографик йўсинда тадқиқ этди (Олимнинг ушбу иши Шафика Ёрқин томонидан форс тилига таржима қилиниб, Эронда чоп этилган).

— Лутфийга нисбат бериб келинган «Гул ва Наврўз» достони аслида Ҳайдар Хоразмий қаламига мансуб эканлигини исботлаб берди.

Мумтоз адабиёт тадқиқотчиси. Ё. Исҳоқов — беш жиллик «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг фаол муаллифларидан бири. Ундаги «Хоразмий», «Пахлавон Махмуд» (I жилд), «Алишер Навоийнинг лирик мероси: «Ҳазойин ул-маоний», «Навоий лирикасининг асосий жанрлари», «Шоир лирикасининг мавзулари», «Ҳазойин ул-маоний» бадийятига хос айрим тенденциялар» (II жилд), «Адабий манбалар», «Баёз», «XVIII аср охири — XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро хонлигида сиёсий-ижтимоий, маданий ва адабий ҳаёт» (III жилд) каби мақолалар унинг қаламига мансуб.

Ё. Исҳоқов — навоийшунос. XX аср навоийшунослигини Ё. Исҳоқов илмий тадқиқотларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Олимнинг тўртта монографиясидан икkitаси («Алишер Навоийнинг илк лирикаси», «Навоий поэтикаси»), илмий анжуманларда ўқилган аксарият маърузалари ва ўнлаб мақолалари Алишер Навоий ижодига бағишланган.

Ушбу тадқиқотларда улуғ шоирнинг Шарқ адабиётидаги лирик жанрлар ривожига қўшган беқиёс хиссаси, бадий санъат ва поэтик усуллар бобидаги новаторлиги, шунингдек, янги давр поэтикаси нуқтаи назаридан ҳам муҳим ҳисобланган ижодий тажрибалари чуқур тадқиқ келинаётган бир неча ўн йиллардан буён ҳар йили ўтказиб келинаётган навоийшунослик анжуманининг энг фаол иштирокчиларидан. Ушбу анжуманлардаги ҳар бир маърузаси нафақат навоийшунослик, балки адабиётшуносликка муҳим ҳисса бўлиб қўшилган.

Жумладан, «Навоий ва ўзбек шеърлятидаги услубий йўналишлар» мақоласи Туркияда ҳам нашр этилган.

Тасаввуфшунос. Ё. Исҳоқов илмий-ижодий фаолиятида нақшбандия таълимоти тарихи ва унинг бадий адабиёт билан алоқаси масалаларини тадқиқ этиш ҳам муҳим ўрин тутлади.

Тасаввуфнинг нақшбандия тариқати яссавийликдан келиб чиққан, деган қарашларни тарихий манбалар асосида рад этиб, ўз қарашларини илмий далиллар билан исботлаб берган (1993 йилда Аҳмад Яссавийга бағишлаб Тошкентда ўтказилган Халқаро симпозиумда «Яссавия ва нақшбандия тариқатларининг муштарак ва ўзига хос томонлари» мавзусида маъруза қилган).

Ё. Исҳоқовнинг «Ҳисобот дафтари»да¹ қуйидаги сўзларга дуч келамиз: «**Бошқа топириқлар.** *Бир нечта справка тузилди. Шулардан энг катта ва муҳими Аҳмад Яссавий ҳақида ЦК учун тузилган справка. Бир бети (бошида) ва охириги абзац И. Султонга тааллуқли. Илмий гаплар (бет)ни мен ёздим. Аҳмад Яссавий ижодига янгича ёндашилди (анъанавий қарашларга зид)*».

Айни мулоҳазалар 1985 йил ҳисоботида илова қилинган. Бу — Ё. Исҳоқовни Аҳмад Яссавий шахси ва унинг ижоди

¹ Ушбу дафтар (48 бетлик)да Ё. Исҳоқовнинг 1974–2013 йиллардаги илмий-ижодий фаолиятига оид маълумотлар жамланган. Уларда йиллик ҳисобот учун қайдлар бўлганлиги бонис, уни «Ҳисобот дафтари» дедик. (О. О.)

янгича муносабатларнинг шаклланишида ўзига хос хиссаси бўлганини кўрсатади.

Олим биринчилардан бўлиб, Навоий дунёқарашининг тахлил этилмаган жиҳатлари – унинг турли фалсафий оқимлар ва мазҳабларга муносабати, такдир (жабар ва қадар) муаммосига қарашини тахлил қилган.

Захириддин Мухаммад Бобур дунёқарашини (унинг тасавуфга, жувонмардлик ва маломатияга дахлдорлиги)нинг тадрижга бағишланган илк тадқиқот ҳам Ё. Исҳоқов қаламига мансуб.

Мумтоз шеъриятимизни мутасаввифона тахлил ва талқин қилишга интилиш олимнинг «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» (1965) китобидан бошланган эди. Кейинги тадқиқотлари ҳам унинг тасавуф фалсафасини ўрганиш билан мунтазам шуғулланганини кўрсатади. «Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти» (2002) монографиясида олимнинг ушбу йўналишдаги кўп йиллик изланишлари мунтазамлашган.

Ё. Исҳоқов нашрга тайёрловчи сифатида Садриддин Айнийнинг илмий асарлари мажмуасини, Адиб Соабир Термизий шеърлари сайланмасини, XX асргача ўзбек ғазалчилигининг энг гўзал намуналарини ўзида жамлаган «Ғазал бўстони» тўпламини тайёрлаб, нашр эттирган.

Ё. Исҳоқов таржимон сифатида С. Айний ва А. Мирзаевнинг қатор илмий мақолаларини ўзбек тилига ўтирган («Илова»га қаранг).

Ё. Исҳоқов мумтоз адабиётнинг фаол тарғиботчиси ўлароқ, Халқаро симпозиум ва илмий анжуманларда мунтазам равишда илмий маърузалар билан иштирок этган.

1987–1989 йилларда чоп этилган «История узбекской литературы» икки жилдигининг «Шахлаван Махмуд», «Жанр наме», «Харезми», «Лирическое наследие Алишера Навоий», «Адиб Сабир Термези» (1-том), «Общественно-политическая, культурная и литературная жизнь конца XVIII – начала XIX в.» (2-том) мақолалари ҳам Ё. Исҳоқов томонидан битилган. У рус тилидаги мазкур салмоқли тадқиқотнинг

муҳаррирларидан биридир. 1992 йили Ё. Исҳоқов ушбу китобнинг муаллифлари (А. Хайитметов, А. Қаюмов, С. Эркинов ва б.) қаторида Беруний номидаги Давлат мукофоти билан тақдирланган.

Олимнинг ўзбек адабиёти масалаларига бағишланган тадқиқотлари Туркия ва Эронда ҳам чоп этилган.

Ё. Исҳоқов кўп йиллар давомида Ўзбекистон телевидениесида «Ғазал оқшоми», «Навоийхонлик», «Навоий гулшани», «Навоий олами», «Навоийни аңлаш» кўрсатувларини олиб борди. Унинг мумтоз адабиёт ва ҳазрат Навоий меросини тарғиб этиш йўлидаги сазъ-харакаглари кишиларининг маънавиятини бойитишга муносиб улуш бўлиб кўшилди.

Ё. Исҳоқов бир неча йиллар давомида (Ўриндошлик йўли билан) Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети талабалари ва Олий Педагогика институти тингловчилари учун «Шарқ поэтикаси асослари» ҳамда Навоий ижодиёти бўйича маърузалар ўқиган. Унинг раҳбарлигида номзодлик диссертациясини ёклаб, илм оламига йўл олган шоғирдлари – И. Ҳаққулов ва Б. Тўхлиев эндиликда адабиётшунослигимизнинг танқидли намоёндалари сифатида эътироф этилади.

Ё. Исҳоқовнинг илмий-ижодий фаолиятида мумтоз адабиёт поэтикасини тадқиқ этиш асосий ўрин тутди. Унинг бу борадаги ишлари икки йўналишга эга: 1) Навоий шеърини бадиият нуқтаи назаридан тадқиқ этиш; 2) ўзбек адабиётидаги бадиий санъатлар тарихи ва тадрижини аниқлаш ҳамда уларнинг илмий тавсифини яратиш.

Олимнинг поэтикага оид изланишлари муайян тадрижга эга. Унинг шеърини санъатлар ҳақидаги илк мақоласи 1963 йилда («Ўзбек тили ва адабиёти» («ЎТА»), 2-сон) босилган. 1965 йил нашр этилган «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» монографиясининг бир боби «Навоий илк лирикасининг баъзи бир поэтик хусусиятлари» деб номланади. Унда тадриж, ранглар рамзи, тазод, таъбиҳ, игроқ, тажсоҳул ул-ориф, талмех, тарди акс, таносуб, саҳли мумтане, тар-

се, талозум, тажнис, ирсол ул-масал, эҳом каби поэтик усулларнинг Навоий илк лирикасидаги ўрни кўрсатиб берилган. 1970–1973 йилларда «ЎТА» журналыда «Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар» рукнида йнгирма бешта шеърий санъат ҳақида маълумот берилади. Улардан йнгирмагаси Ё. Исҳоков қаламига мансуб.

Олимнинг 1983 йили босмадан чиққан «Навоий поэтикаси» монографияси икки бобдан иборат бўлиб, биринчиси, лирик жанрлар поэтикасига, иккинчиси, Навоий шеъриятининг бадий усул ва воситалари тадқиқига бағишланган. Ё. Исҳоковнинг 2006 йилда чоп этилган «Сўз санъати сўзлиги» китобида қирқ тўққизта шеърий санъат ҳақида мақолалар киритилган эди. Ушбу китоб нафақат мутахассислар ва адабий жамоатчиликнинг, балки кенг ўқувчилар оминининг ҳам эътиборини қозонди. «Сўз санъати сўзлиги»га эҳтиёж кучайиб бораётгани боис ушбу китобни кенгайтириб тўлдиришга зарурат сезилди. Қўлингиздаги мазкур китоб мана шу эҳтиёж натижаси сифатида яратилди. «Сўз санъати сўзлиги»нинг ушбу нашри аввалгисидан қарийб уч баробар катга. Аввало, унда мавзулар доираси кенгайтирилиб, шеърий санъатлар билан бирга мумтоз шеърий жанрлар, китобатчилик санъати ва ўтмиш адабиётимизга оид турли адабий тушунчалар ҳам қамраб олинди. Аввалги нашрда, эслатилганидек, қирқ тўққизта шеърий санъат тавсифланган бўлса, энди унда 145 та («Муқаддима» ва «Ҳопима»)дан ташқари) адабий истилох хусусида кенг маълумот берилди. Мақолалардан 137 таси Ё. Исҳоков томонидан битилган. Истиора (Т. Муродий); сажъ, сажъ ва қофия, тажнис, тахаллус (Б. Саримсоқов); муаммо (Жалолиддин Жўраев); муъаққад (Жамолитдин Жўраев) ва таърих (О. Олтинбек) тўғрисидаги мақолалар эса Ё. Исҳоковнинг тавсияси билан бошқа муаллифлар тарафидан ёзилган.

Айни мақолаларда сўз санъатидаги бадий усул ва воситалар, уларнинг маънадаги поэтик вазифаси, ўқувчи туйғуларига таъсири агрофлича тадқиқ этилади. Албатта, адабиётшунослигимизда шеърий санъатлар тўғрисидаги

луғатлар, мақолалар талайгина. Аммо Ё. Исҳоковнинг ишлари мазмунан теранлиги, ифода тарзининг содда ва тушунарли эканлиги билан улар орасида алоҳида ажралиб турарди. «Сўз санъати сўзлиги»даги мақолалар билан танишган ҳар ўқувчи бу айни ҳақиқат эканига тўла ишонч ҳосил қилади. Тасаввур ҳосил қилиш учун бир мисол: «**ИБҲОМ** (ёпиқ сўзлаш, ёпиб ўтмоқ, беркитмоқ) – мураккаб маънавий санъатлардан бири бўлиб, уни шиллатиш шoirдан жиддий меҳнат, маҳоратни талаб этади. Шу сабабли, мумтоз ибҳом санъати мавжуд шеърий намуналар, бошқа санъатларга нисбатан у қадар кўп эмас. Бу санъатнинг номи, таърифи ва намуналари дастлаб «Таржимон ул-балого» (XI аср)да учрайди. Мазкур асарда у «фил-каломил-муҳтамил бил-маънияйн-уз-зиддайн» (бир-бирига зид икки маънога эга бўлган сўз) тарзида берилган. Рашидиддин Ватвот (XII аср)нинг таъкидлашича, бу санъат «муҳтамил уз-зиддайн» (қарама-қарши имкон берувчи) ҳамда «зулважҳайн» (иккиозлама) деб ҳам аталади. «Жамъи муҳтасар» (XV)да ҳам «муҳтамил уз-зиддайн» сифатида берилган.

«Зевоиҳои суҳан ё илми бадеъ дар форсий»да «ибҳом» дейилса-да, Доий Жавод мазкур санъатнинг номи баъзи манбаларда «зуважҳайн», «муҳтамил уз-зиддайн» ва «тавжех» эканлигини ҳам эслатиб ўтади. Биз ҳам, ихчам ва қулайлиги нуфузли, Доий Жавод асаридagi ибҳом истилоҳини қўллаш тарафдоримиз». Ё. Исҳоков ҳар бир шеърий санъатни илмий манбалар асосида ана шу тарзда тавсифлаб, унинг наср ва назмда қўлланиши, ким томонидан муомалага киритилганини баён этиб, аниқ мисоллар келтиради. Олим ушбу санъатларга оид мисолларни танлашда мумтоз адабиётимиз намуналари билан чекланмасдан, замонавий шеъриятимиздаги кўринишларига ҳам эътибор қаратади.

Мазкур китобда илова қилинаётган «Ёқубжон Исҳоков асарлари библиографияси»да захматқаш адабиётшунос илмий-ижодий фаолияти тўла қамраб олинмаган. Ушбу библиография 2009 йилда «Ёқубжон Исҳоков – мумтоз поэтика тадқиқотчиси» мавзуда малакавий битирув иши ёзган

ЎзМУ талабаси Умида Юсулова томонидан тузилган. Гарчи у кейинги маълумотлар билан бойитилган бўлса-да, илова қилинаётган библиографияда олимнинг «ЎзСЭ»нинг еттинчи томидаги ўн учта мақоласи кўрсатилмаган (уларнинг баъзиси бошқа манбаларда ҳам учрайди). Бундан ташқари, доимо изланишда бўлган адабиётшуноснинг шу пайтгача эълон қилинмаган мақолалари ҳам талай. Масалан, «Ҳисобот дафтари»да «Навойий қомуси» учун 1988 йилда қирқ битта, 1989 йилда қирқ еттига мақола топширгани, «Ўзбек дидактик адабиёти хрестоматияси» китоби учун материаллар тўпланиб, унга «Асрлар донишмандлигининг бадийий инъикоси» номли сўзбоши ёзиб бергани қайд қилинган.

Азиз китобхон! Шарқ мумтоз адабиётининг толмас тадқиқочгиси, бадийий сўз илми билимдонининг кўп йиллик изланишлари напжаси сифатида юзага келган ушбу китоб Сизга маънавий озик бериб, сўз санъати тўғрисидаги тасаввурингизни бойитишига ишонамиз.

Олим ОЛТИНБЕК,
филология фаълари номзоди

Фойдаланилган баъзи адабиётларнинг номланиши ва уларнинг муаллифлари

1. Агак Агакий – «Туркчада мажозлар сўзлиги».
2. Садриддин Айний – «Эсдаликлар».
3. Захриддин Муҳаммад Бобур – «Бобурнома».
4. Сайфий Бухорий – «Рисолаи муаммо».
5. Рашидиддин Вагвот – «Ҳадюк ус-сехр фи дақиқк уш-шеър».
6. Зайниддин Восифий – «Бадюк ул-вақюк».
7. Гулханий – «Зарбулмасал».
8. Мирзо Хусайн Гургоний – «Абд-ул-бадюк дар фанни бадюк».
9. Муҳаммадризо Дониш Жавод – «Зебоихой суҳан ё илми бадюк дар забони форсий».
10. Абдурахмон Жомий – «Рисолаи муаммои кабир».
11. Мавлоно Муҳаммад Жунуний – «Рисолаи муаммо».
12. Кайковус – «Қобуснома».
13. Сейит Кемал Караалоўғулу – «Туркча адабиёт сўзлиги».
14. Камолиддин Хусайн Воиз Кошифий – «Бадюк ул-афкор фи санюк ул-ашьор».
15. Маҳмуд Копгарий – «Девону луғотит турк».
16. Отоҳ Сирри Левенд – «Девон адабиёти. Калималар ва рамзлар, мазмунлар ва мафхумлар».
17. Қабул Муҳаммад – «Хафт Кулзум».
18. Алишер Навоий – «Ҳазойин ул-маоний».
19. Алишер Навоий – «Ғаройиб ус-сиғар».
20. Алишер Навоий – «Наводир уш-шабоб».
21. Алишер Навоий – «Бадюк ул-васат».
22. Алишер Навоий – «Фавойид ул-кибар».
23. Алишер Навоий – «Наводир ун-нихоя».
24. Алишер Навоий – «Ҳайрат ул-аброр».
25. Алишер Навоий – «Фарход ва Ширин».
26. Алишер Навоий – «Лайли ва Мажнун».
27. Алишер Навоий – «Сабъаи сайёр».
28. Алишер Навоий – «Садди Искандарий».
29. Алишер Навоий – «Лисон уг-гайр».
30. Алишер Навоий – «Маҳбуб ул-қулуб».
31. Алишер Навоий – «Назм ул-жавоҳир».
32. Алишер Навоий – «Муншаот».
33. Алишер Навоий – «Мезон ул-авзон».
34. Алишер Навоий – «Рисолаи муфрадот».
35. Алишер Навоий – «Мажолис ун-нафоис».
36. Алишер Навоий – «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин».

37. Муаллим Ножий – «Истилохоти адабия».
38. Бурхониддин Рабзузий – «Қиссаси Рабзузий».
39. Мухаммад бинни Умар Родуённий – «Гаржимон ул-балоға».
40. Қайс Розий – «Ал-мўъжам фи маойири ашъор-ул-Ажам».
41. Салмон Саважий – «Қасидаи маснуъ».
42. Саккокий – «Талхис ул-мифтоҳ».
43. Абдулкаххор Самаркандий – «Арузи Хумоюн».
44. Давлатшоҳ Самаркандий – «Тазкират ул-шуаро».
45. Мавлоно Фахриддин Али Сафий – «Лағоиф-ут-тавоиф».
46. Сулаймонбек – «Мабони ул-иншо».
47. Абдурахмон Сурайё – «Мезон-ул-балоға».
48. Шайх Ахмад Тарозий – «Фунун ул-балоға».
49. Сайид Тақи Такавий – «Улуми адабий: илми бадеъ – каламоти шиво – суханони зебо».
50. Насириддин Тусий – «Меъёр ул-ашъор».
51. Фазлий – «Мажмуат ул-шуаро».
52. Хондамир – «Мақорим ул-ахлоқ».
53. Доктор Зухрои Хонлари (Киё) – «Роҳнамои адабиёти форсий».
54. Ахмад Югнакий – «Ҳибат ул-ҳақойиқ».
55. Абдурахмон Қазвиний – «Талхис ул-мифтоҳ».
56. Мухаммад Ғиёсиддин – «Ғиёс ул-луғот».
57. Хожа Абдуллоҳиқ Ғажлувоний – «Мақомоти Юсуф Ҳамдоний».
58. Юсуф Хос Ҳожиб – «Куталғу билиг».
59. Атоуллоҳ Хусайний – «Бадойиғу-с-санойиғ».

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

1. «БВ» – «Бадосъ ул-васағ».
2. «МЛ» – «Муҳокамағ ул-луғотгайн».
3. «МК» – «Маҳбуб ул-кулуб».
4. «НШ» – «Наводир ул-шабоб».
5. «ФК» – «Фавоид ул-кибар».
6. «ҒС» – «Ғаройиб ус-сигар».
7. ар. – арабча.
8. – ва бошқалар.
9. – ва ҳокзо.
10. ваф. – вафоти.
11. ф. – форсча.
12. к. – қаранг.

СЎЗЛИКДАГИ АДАБИЙ ТУШУНЧЛАР ВА УЛАРНИНГ САҲИФАЛАРИ

- МУҚАДДИМА – 14. АҚД – 26. БАЕЗ – 26. БАДИҲА – 28. БАНД – 29. БАЙТ – 29. БАЙТБАРАК – 30. БАРОАГИ ИСТИҲЛОЛ – 31. БАҲРИ ТА-ВИЛ – 32. ДАЪБИ ТАСНИФ – 33. ДЕБОЧА – 34. ДЕВОН – 35. ДУБАЙТИЙ – 37. ЖАМЪ ВА ТАҚСИМ – 37. ЗАРБУЛМАСАЛ – 38. ЗУЛҚОФИЯТАЙН – 40. ИБҲОМ – 41. ИЗДИВОЖ – 44. ИЛМИ БАДЕЪ – 46. ИРСОЛИ МАСАЛ – 47. ИСТИОРА – 49. ИШТИҚОҚ – 51. ИШТИҚОҚЛИ ЗУҚОФИЯТАЙН – 55. ИТТИФОҚ – 48. ИҚТИБОС – 57. ИҒРОҚ – 59. ИҲОМ – 59. КАЛОМИ ЖОМИЪ – 61. КАШКУЛ – 62. КИТОБА – 63. КУЛЛИЁТ – 65. ЛАФФУ НАШР – 66. ЛУҒЗ – 67. МАЗҲАБИ КАЛОМИЙ – 69. МАЛИҚ УЛ-КАЛОМ – 69. МА-ЛИҚ УШ-ШУАРО – 70. МАНОҚИБ – 70. МАРСИЯ – 71. МАСНАВИЙ – 72. МАСНУЪ – 73. МАТЛАЪ – 74. МАҚЛУБИ МУСТАВИЙ – 74. МАҚТАЪ – 76. МУАММО – 76. МУАШШАР – 93. МУБОЛАҒА (Таблиғ. Иғрок. Ғулув) – 94. МУВАШШАХ – 99. МУЛАММАЪ (талмиғ) – 101. «МУКАРРАР ЛАФЗ» – 105. МУНОЖОТ – 106. МУНОЗАРА – 107. МУНШАОТ – 108. МУРАББАЪ – 110. МУРАББАЪ – 111. МУСАББАЪ – 112. МУСАДДАС – 112. МУСАЖЖАЪ – ҒАЗАЛ – 114. МУСАЛЛАС – 115. МУСАММАН – 116. МУСАРРАЪ – 118. МУСТАЗОД – 123. МУТАССАЪ – 126. МУХАММАС – 126. МУХАММАС-ҚАСИДА – 128. МУХТАРАЪ – 128. МУШОАРА – 129. МУЪАҚҚАД – 132. НАСИБ – 135. НАЪТ – 136. НИҚТО – 137. НОМА – 138. ПОЭТИК ФЕТИШ – 138. РАДИФ – 140. РАДД УЛ-МАТЛАЪ – 141. РАДД УЛ-ҚОФИЯ – 144. РАҒИЛАР РАМЗИ – 146. РИТОРИК МУРОЖААТ – 150. РИТОРИК САВОЛУ – 152. РУБОИЙ – 153. РУЖУЪ – 155. САБАБИ ТАЪЛИФ – 157. САВОЛУ ЖАВОБ – 158. САЕҲАТНОМА – 159. САЖЪ – 161. САЖЪ ВА ҚОФИЯ – 163. САХЛИ МУМТАНИЙ – 168. СОҚИЙНОМА – 170. СУРУШ – 178. ТАВЗЕЪ – 180. ТАВОРУД – 180. ТАДРИЖ – 181. ТАЖНИС – 182. ТАЖОҲУЛ УЛ-ОРИФ – 188. ТАЗМИН – 188. ТАЗКИРА – 190. ТАЗОД – 191. ТАКРИР – 197. ТАЛМЕХ – 198. ТАМСИЛ – 202. ТАНОСИБ – 206. ТАНСИҚ УС-СИФОТ – 212. ТАРДИ АКС – 213. ТАРЖИЫБАНД – 217. ТАРКИББАНД – 219. ТА-РОНА – 221. ТАРОФУҚ – 221. ТАРСЕЪ – 222. ТАРДИ АКСЛИ ТАРСЕЪ – 224. ТАТАББУЪ – 224. ТАҲАЛЛУС – 226. ТАШБИБ – 230. ТАШБИХ – 230. ТАШОБИҲ УЛ-АТРОФ – 236. ТАШХИС – 239. ТАЪРИХ – 241. ТАҒЙИР – 248. ТУЮҚ – 249. ТҮРТЛИК – 250. ФАРД – 251. ФАХРИЯ – 254. ХАМСА – 257. ХАСИЙ – 258. ЧОР ДАР ЧОР – 258. ШАХРОШУБ – 259. ШИБХИ ИШТИҚОҚ – 261. ШОҲБАЙТ – 262. ЎЛАН – 263. ҚАЙТАРИШ САНЪАТИ – 264. ҚАСИДА – 272. КИТЪА – 273. ҚОФИЯ ВА ШЕЪРИЙ САНЪАТЛАР (Ито, Раг дул-кофия) – 276. ҒАЗАЛ – 287. ҲАМД – 291. ҲАРФИЙ САНЪАТ-ЛАР – 291. ҲАШТ ДАР ҲАШТ – 293. ҲОЛОТ – 294. ХУРУФИ ХИЖО – 298. ХУСНИ МАТЛАБ – 296. ХУСНИ МАТЛАЪ – 297. ХУСНИ МАҚТАЪ – 298. ХУСНИ ТАЪЛИЛ – 300. ХОТИМА: ЎЗБЕК МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИДА УС-ЛУБ – 302.

МУҚАДДИМА

Асрлар давомида шакл ва мазмун жиҳатидан беқиёс тараққий этган, жаҳон мумтоз адабиёти хазинасини янги бадий қашфиётлар билан бойитган шарқ шеърियाги ўзининг бой назарий захирасига ҳам эга бўлган. Араб, форс ва ўзбек шеъриятининг тараққиёт тарихи жараёнида бир қатор адабий-тасвирий қонун-қоидалар ҳам шаклланиб, тобора ривожланган ва бойиб борган. Чунончи, бадий адабиёт тараққиётининг муайян даврида асрлар давомида юзага келган тажрибаларни умумлаштириб, бадий асарнинг моҳияти ва қонуниятларини таҳлил қилишга бағишланган илмий-назарий асарлар пайдо бўла бошлаган. Шу тариха бадий адабиётнинг, жумладан, шеъриятнинг муҳим қонуниятларини тадқиқ этиб, умумлаштириб берувчи адабиёт назарияси ҳам вужудга келган.

Адабиётнинг назарий масалалари поэтикага доир махсус рисоалардагина эмас, балки турли тазкираларда, номаларда, достонларнинг дебочаларида ва бошқа адабий-тарихий манбаларда қатга ўрин олиб келган. Масалан, Кайковуснинг «Қобуснома» (XI аср: 35-боб: Шоирлик ҳақида), Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чор мақола» (XII аср) номли асарларида (2-боб: Шер ҳақидаги илмнинг хусусиятлари ва шеърнинг фазилатлари ҳақида) бошқа масалалар қаторида адабиёт борасида ҳам алоҳида боблар бўлиб, у ерда бадий ижоднинг умумий масалалари, шеър ва шоирлик шартлари устида баҳс боради.

Адабиёт назариясига доир махсус яратилган асарларнинг (гап бизгача етиб келганлари устида боради) деярли барчаси, асосан, поэтика масалаларига бағишланган. Умуман, адабиёт назарияси учта мустақил соҳага бўлинган. Булар қуйидагилар: 1) **илми аруз** шеърдаги вазнлар ва

уларнинг қонун-қоидалари ҳақида баҳс юритади; 2) **илми кофия** кофия қонуниятлари ҳамда турлари тўғрисида маълумот беради; 3) **илми бадеъ** («бадеъ» арабча янги, ажойиб, нодир демакдир) – фикрни равон ва нафис ифодалаш йўллари ва воситалари, бадий санъатлар (услублар, воситалар)нинг турлари ҳамда хусусиятлари каби масалаларни ўз ичига олади. Илми бадеъни ташкил этган шеъринг санъатлар, ўз навбатида, икки гуруҳга ажралади: санъатларнинг биринчи гуруҳи бевосита шеърнинг мазмуни, маъноси билан боғланган бўлиб, **маънавий санъатлар** (саноеъи маънавий) деб аталади. Нутқни, шеърни безаш, турли стилистик фигуралар, сўз ўйинлари ҳосил қилиш мақсадида ишлатиладиган санъатлар эса **лафзий санъатлар** (саноеъи лафзий) деб юритилади. Қадимда шеър ёзмоқчи бўлган ҳар бир ҳаваскордан поэтиканинг ана шу учала қисмини яхши ўрганиб чиқиш талаб килинган.

Тарихий поэтикага доир бизга маълум асарлар турли даврларда яратилган бўлиб, улар поэтиканинг муайян масалаларига бағишланган. Чунончи, уларнинг баъзилари тарихий поэтиканинг ҳар учала қисмини, айримлари фақат аруз ёки кофия ёхуд бадий санъатлар таҳлилига бағишланган. Биз қуйида фақат илми бадеъга дахлдор манбаларнинг энг муҳимлари ҳақида қисқача маълумот берамиз.

Илми бадеъга доир дастлабки асарлар араб олимлари томонидан яратилган. Наср бинни Ҳасаннинг «Маҳосин ул-калом», Ибн ал-Мўътазининг (863 – 908) «Китоб ул-бадеъ»¹, Қуддама ибн Жаъфарнинг (888 – 948) «Нақд уш-шеър»² номли асарлари ана шулар жумласидандир.

Араб олимларининг шеър назарияси бўйича яратган асарлари Ўрта Осиё ва Хуросон олимларини ҳам шу соҳада жиддий ишлар қилишга илҳомлангирди.

¹ И.Ю. Крачковский. Избр. соч., т. VI. – М.: 1960. – С. 9–330.

² Уша асар, 149–170-бетлар.

Илми бадеъга доир дастлабки форсий асар XI асрда юзага келди. Бу Муҳаммад бинни Умар Родуёний қаламига мансуб бўлиб, «Таржимон ул-балоға»¹ деб аталади.

Родуёний ўз китобини араб олими Наср бинни Ҳасаннинг «Маҳосин ул-калом» номли асарига суянган ҳолда яратган ва унда 73 та санъатни келтирган. XI – XII асрларда Аҳмад бинни Муҳаммад Маншури Самарқандий талаввун санъати ҳақида (буни Хуршедий «Канз ул-ғароиб» деб атаган), Абумуҳаммад бинни Муҳаммад Рашидиддин Самарқандий («Зийнатнома») ва бошқа ижодкорлар шу илмга доир ришолалар ёзганлар. Бироқ XI–XII асрларда яратилган илми бадеъга доир асарлар орасида энг мукаммали Рашидиддин Ватвот номи билан машхур бўлган хоразмлик шоир ва олим Рашидиддин Абубакр Муҳаммад бинни Муҳаммад бинни Абдулжалили Умари котибнинг (ваф. 1182–1183) «Ҳадоиқ ус-сеҳр фи дақиқ ус-шеър» номли асаридир.

«Ҳадоиқ ус-сеҳр» буюк олим томонидан битилган юксак савиядаги асар бўлиб, ундан кейин илми бадеъ билан машғул бўлган барча муаллифлар ана шу асардан фойдаланганлар. Рашидиддин Ватвот асари ҳозирги кунга қадар ўзининг илмий қимматини йўқотган эмас.

Тарихий поэтикага доир яратилган иккинчи бир катга тадқиқот XIII асрнинг атоқли олими Шамсиддин Муҳаммад бинни Розийнинг «Ал-мўъжам фи маъойир-ул-ашъор-ул-Ажам» номли машхур асаридир.

Бу асарни ўпа пайтача поэтика масалалари бўйича қилинган барча ишларнинг якуни, шу соҳада яратилган асарларнинг гултожи, деб айтиш мумкин. Чунки муаллиф бу асарда мумтоз поэтиканинг ҳар учала бўлими – аруз, қофия ва илми бадеъ ҳақида мукамал маълумот беради, шеър ва шoirлик, бадий асарда шакл ва мазмуннинг муносабати, танқиднинг адабий жараёндаги роли ва вазифалари ҳақида мулоҳазалар юритади. Шамси Қайс асарининг илми бадеъга доир учинчи қисмида Рашидиддин Ватвотнинг мазкур асари-

¹ Kitab Tarḡuman-al-balaḡa, jazan Moḡammad b. Omar ar-Radiyati, naṣr edan Ahmed Aḡaṣ. Istanbul, 1949.

дан ҳам фойдаланган. Лекин у бу масалада ҳам катга истеъдод ва имкониятларини намойиш қилиб, ўз салафи асардаги маълумотларни янада кенгайтирган, уларни янги изоҳлар билан бойитган, далилий материалларни янада кўпайтирган ва натижада илми бадеъни юқори босқичга олиб чиққан.

Машхур шоир Ҳусрав Дехлавий ҳам наср қоидалари ҳақида икки жилддан иборат китоб ёзиб, унда юзлаб бадий санъатлар ҳақида сўз юритган. Ваҳиди Табризийнинг «Жамъи мухтасар» (XVI аср) асарида эса аруз, қофия билан бир қаторда ўнлаб шеърий санъатлар ҳам келтирилган¹.

Низомиддин Аҳмад ибни Муҳаммад Сўлах Сиддиқий Ҳусайний қаламига мансуб «Мажмаъ ус-саное» асари ҳам бутунлай илми бадеъга бағишланган бўлиб, саксонга шеърий санъатни ўз ичига олган.

Қабулмуҳаммад ҳам «Ҳафт Қулзум»нинг еттинчи бўлимида бадий санъатлар устида сўз юритиб, асосан, «Мажмаъ ус-саное»га асосланади.

XX асрга қадар яратилган кўпгина луғатлар ҳамда бошқа руҳдаги асарлар таркибида у ёки бу даражада бадий санъатларнинг айримлари келтирилиб, мулоҳаза юритилган ўринлар учрайди².

Илми бадеъга доир аксарият асарлар форс-тожик тилида ёзилган. Бунинг сабаби шундаки, XI–XIV асрларда ўрта осийлик шоир ва олимлар ўзларининг илмий асарларини форс тилида ёзар эдилар.

XV асрга – Навоий даврига келиб, туркий тилдаги поэзиянинг тажрибаларини умумлаштириб, унинг қонун-қоидаларини назарий жиҳатдан асослаб беришга зарурат пайдо бўлди. Бу муҳим вазифани амалга ошириш эса Алишер Навоий зиммасига тушди.

¹ *Джамъи Мухтасар*. Критический текст, перевод и примечания А.Е. Бергеса. – М.: ИВЛ, 1959.

² *Маълумо Фахриддин Али Сафийнинг «Латойф-ул-тавоиф»* (XVI аср; Комил Хоразмий ўзбек тилига ўтирган) асари, Саккокийнинг «Магълаъ-ул-улум ва мажмаъ-ул-фунун» (XIII аср; ўн биринчи боб — «Илми баён»), «Гийёс-ул-луғот» (XIX) ана шулар жумласидандир.

